
Р. В. ГУЛА

Полтавський національний технічний університет ім. Ю. Кондратюка

ПОЛІТИЧНІ ІДЕЇ МОНАРХІЧНОГО КОНСЕРВАТИЗМУ В УКРАЇНІ У 1900–1914 рр.

Наукові праці МАУП, 2017, вип. 53(2), с. 5–12

Розглянуто концептуальні поняття консерватизму та його реалізація в рамках російської монархічної моделі. Аналізуються особливості функціонування монархічного консерватизму на теренах підросійської України у 1900–1914 рр.

Зміна ідеологічних пріоритетів, які почалися з другої половини 80-х років ХХ ст., викликала активізацію інтересу до вивчення історії вітчизняної та західної суспільно-політичної думки. Радянський суспільно-політичний офіціоз визначав консерватизм виключно через стереотипи понять “реакція”, “мракобісся”, “ретроградство”, “застій”. Відмова від штампів радянського агітпропу породила зворотну реакцію — консерватизм перетворився на своєрідний модний тренд модерного мислення в умовах формування нових політичних націй на пострадянських теренах. Одночасно політичні діячі, які позиціонують себе як консерватори, трактують зміст цього поняття у широкому спектрі власних політичних уподобань, що не завжди відповідає основоположним характеристикам цієї політичної доктрини. Пересічна суспільна психологія трактує консерватизм переважно однобічно, з обов’язковою абсолютизацією догматизму та регресивних тенденцій цієї політичної ідеології.

Консерватизм є інтегральною категорією, що комплексно відображає суб’єктно-об’єктні зв’язки політичних течій, які виступають за актуалізацію позитивних традицій і цінностей минулого та збереження політичних і соціальних інститутів, які забезпечують органічний та еволюційний шлях створення, існування і розвитку держави й соціуму.

В умовах пошуку оптимальної моделі національної злагоди та соціального балансу в сучасному українському суспільстві виникає гостра потреба у комплексному аналізі закономірностей та особливостей становлення й розвитку консервативних ідей та течій у 1900–1914 рр. з акцентом на історичні паралелі із сучасністю. Наразі політичний процес в Україні має, переважно, ненормативний характер, що актуалізує необхідність звернення до традиційних гуманістичних цінностей, які є константою консерватизму як політичного вчення. Крім того, використання консервативних положень у програмах сучасних політичних партій та рухів роблять це завдання надзвичайно важливим.

Проблеми історії та теорії консервативної політичної думки відображені у фундаментальних працях П. Андердауна, Р. Берда, Дж. Беккета, Дж. Бревера, Є. Баркера, Г. Бокля, Г. О'Гормана, С. Гранбарда, Г. Гілдинга, Ф. Дрейера, Г. Диккінсона, К. Кона, Ф. Канавана, Г. Ласкі, К. Макферсона, Дж. Маккарті, Т. Махоні, Дж. Маршала, А. Мішеля, Б. Ньюмена, Р. Портера, Х. Роггера, К. Рьодера, С. Россітера, Н. О'Саллівана, Дж. Уотсона, Г. Уіра, А. Флуда, У. Фрімена, Дж. Хемпшір-Монка, Ф. Хірншау.

Особливості російської моделі монархічного консерватизму в його протистоянні з українським національно-визвольним та суспільно-політичним рухами початку ХХ ст. глибоко проаналізували у працях вітчизняні науковці В. Бабенко, Р. Ветров, В. Воронін, О. Головіна, Ю. Половинчак, І. Самарцев, П. Шморгун, М. Щербак, А. Якуніна та ін.

Для науково-історичної думки Росії останнього часу притаманна стійка тенденція до переоцінення ролі та місця ідеології консерватизму. Сучасні російські історики В. Гросул, Ю. Кір'янов, Д. Коцюбинський, С. Лебедєв, А. Мінаков, О. Міллер, І. Омельянчук, О. Репніков, С. Санькова, С. Степанов, В. Шелохаєв, М. Чернавський та інші в аналізі подій ХХ ст. багато уваги приділяють питанням розкриття сутності та природи російського консерватизму.

Отже, дослідимо особливості розвитку та функціонування російської монархічної моделі консерватизму на теренах підросійської України.

Загалом розвиток консервативної ідеології в Україні відбувався у руслі класичної західноєвропейської консервативної думки, де першоосною був традиціоналізм — світогляд, зорієнтований на систематизовану оцінку соціальної дійсності, що пов'язана із соціальним досвідом і природним прагненням суспільних груп, верств, класів, окремої людини стабілізувати, зміцнювати існуючий соціальний порядок та зберігати в історичній пам'яті колективні уявлення, думки, вірування, як звичне середовище соціально-культурного існування. Але водночас різні підходи до наповнення змістом поняття “традиціоналізм” і логіка розвитку історичного процесу в Україні дають можливість зробити висновок про формування двох моделей консерватизму в суспільно-політичній думці початку ХХ ст. — російсько-монархістської та українсько-польської на основі англосаксонської моделі класичного європейського консерватизму [1, 82].

Російсько-монархістська модель консерватизму може бути визначена як сукупність “еталонних” догматизованих поглядів, знань, відчуттів та емоцій, які базуються на обґрунтуванні політико-правової доктрини функціонування самодержавної влади та її безумовної сакралізації й глорифікації.

Водночас, в історіософській площині російський монархічний консерватизм може бути визначений як ідеологія обґрунтування суспільно-політичної моделі міфологічного Російського Середньовіччя. Складниками російського консерватизму є відродження “ідеального” самодержавства та системи взаємовідносин між владою, церквою і суспільством, що існували до початку вестернізації Московської держави від середини ХVІІ ст.; розвиток традиційної, заснованої на православ'ї, російської культури; принцип общинності як підвалина соціального життя [2].

До базових принципів функціонування та розвитку російсько-монархістської моделі слід віднести:

1. Сакралізацію монархічного ладу та глорифікацію особи імператора — помазаника Божого. Визначальним принципом російського монархічного консерватизму на відміну від західної консервативної політичної моделі був домінуючий релігійний складник сакралізації самодержавної влади: “Бог, за образом Свого небесного єдиноначальства, влаштував на землі царя; за образом Свого вседержительства — царя самодержавного; за образом Свого царства неминущого, існуючого від віку й до віку, — царя спадкового” [3, 14–15].

2. Ідеалізацію російського народу з наділенням його месіанською історичною роллю. Російські консерватори зазвичай розглядали народ у метафізичному зв’язку з державою, автоматично об’єднували народ і монархію. Це народжувало ідеалістичні ірраціонально-фантастичні проекти “єдиного руського народу”, “народу-богоносця”, месіанської ролі самодержавної Росії для всього людства [4], міфічні уявлення про “любов народу до монарха”, що не мали нічого спільного з об’єктивною реальністю [5, 190].

3. Абсолютне заперечення соціалістичних ідеалів. Консерватори заперечували навіть гіпотетичну можливість соціалістичної альтернативи як форми подолання системних політико-економічних, соціальних, релігійних і національних протиріч: “Весь смисл і вся сила консервативних партій полягає в тому, що ці партії не допускають безмежних, ... руйнівних, революційних змін в державі” [6, 1]. Консерватори, в основному, позиціонували себе як послідовні та ортодоксальні противники соціалізму.

4. Державний націоналізм. Більшість російських консерваторів стояли на позиціях державного націоналізму [7, 102]. Акцентування на перевазі культурно-духовних цінностей російського народу об’єктивно наповнювало консервативну модель націоналістичним змістом [8, 87]. Пріоритетним напрямом визначалась “боротьба з інородчеським засиллям” (насамперед, з єврейським) [9; 10] адміністративно-розпорядчими, соціально-культурними та економічними методами. Одночасно слід зауважити, що консерватори різко негативно ставилися до єврейських погромів. Загалом ставлення консерваторів до національного питання було досить суперечливим, лише щодо євреїв та збереження слов’янського ядра імперії у вигляді “триєдиного руського народу” їхня позиція була відносно одностайною [11, 285].

5. Консервативний історизм. Ефективним інструментом формування консервативної свідомості суспільства вважалася сакралізована вітчизняна історія, що розглядалася консерваторами як одна з провідних фундаментальних підвалин національної самосвідомості. Офіційна російська історіографія активно використовувала методи ідеалізації та міфологізації прикладів минулого з метою усталення у суспільній свідомості соціуму Російської імперії ідей консервативного націоналізму [12].

6. Відносний плюралізм поглядів у межах єдиної консервативної ідеології. Монархічний консерватизм не був єдиною монолітною течією. У трактуванні низки принципових питань (національних, релігійних, аграрних) окремі

ідеологи консерватизму не доходили згоди й перебували між собою у стані системного антагонізму [13; 14].

До особливостей розвитку та функціонування цієї моделі консерватизму слід віднести такі:

1. Синтез догматичного та релятивістського складників у трактуванні ролі православ'я. Російські консерватори послідовно розвивали тезу про духовну єдність між народом і царем, розглядали основу верховної влади як початок історичного та релігійного начал. "...Революція — кінець самодержавства — є кінець православ'я, а кінець православ'я — кінець світу, пришествя Антихриста ... Цар — "помазаник Божий", цар від Бога — від Христа; революція — проти царя, проти Христа; революція — Антихрист", — такою, на думку Д. Мережковського, є формула сакралізації синтезу монархічного й духовного в системі консервативних поглядів [15].

Водночас, російські консерватори об'єктивно оцінювали реальний стан православної церкви та пропонували конкретні заходи вдосконалення церковної інституції: поновлення патріаршества, визволення церкви з-під диктату держави, введення церковного самоврядування, пріоритет ролі церковної парафії, об'єднання зі старообрядцями та взаємодія з ними й мусульманами у боротьбі з революційним рухом [16].

2. Монархічна консервативна ідеологія не була абсолютно тотожна охоронній ідеології. На відміну від ортодоксальних "захисників престолу", консерватори робили спроби (зазвичай, невдалі) "м'якої" модернізації самодержавної влади у вигляді навіть протиприродного синтезу монархічних і окремих соціалістичних ідей [17]. Консерватори загалом лояльно ставилися до введення у політичну систему імперії парламентських інститутів, вважаючи їх елементом зміцнення зв'язку монарха з народом.

Незважаючи на досить негативне ставлення до лібералізму як політичної моделі, консерватори чітко визначали в ньому гуманістичний складник: "Справжній лібералізм не має та не може мати нічого спільного ні з утопічними фантазіями хворих умів, ні з вандалізмом анархічних елементів — могильних хробаків суспільства та державного життя" [6, 1]. Тому ідеальним рішенням у розв'язанні політичних проблем консерватори вважали "солідарність здорового, здатного творити, лібералізму з консерватизмом, який стоїть на сторожі проти політичного вандалізму" [18, 2]. Тобто, російські консерватори пропонували, по суті, оптимальну схему синтезу апологетики консервативної традиції та абсолютизації ролі особистості, притаманної лібералізму.

3. Диктат домінування у суспільній свідомості постулатів монархічної охоронної ідеології сформував досить широке коло її adeptів серед усіх верств населення українських губерній Російської імперії [19, 142].

4. Негативна динаміка зростання застійних тенденцій у російському консерватизмі на рівні органів державного управління. У державній практиці встановилося переваження примітивного шаблонного консерватизму. А суспільство "втратило в значній мірі притаманні йому самому консервативні інстинкти" [6, 2].

5. Існування жорстко політизованого соціокультурного ціннісного розколу в суспільстві Російської держави та асинхронного характеру розвитку капіталістичних відносин в її економіці, що акумулювалися у дихотомії між ліберально-демократичними реформами та авторитарними, військово-поліцейськими методами їх упровадження [20, 211]. Саме це сприяло формуванню ліберально-консервативних та соціалістичних поглядів у середовищі освіченого сегменту українського суспільства.

6. Подвійне ставлення консерваторів до ідей панславізму — від побудови ідеалістичних проектів “слов’янського братерства” у формі Всеслов’янської імперії на чолі з Росією або слов’янської конфедерації до принципового неприйняття ідеї об’єднання слов’ян [21]. Слід зазначити, що характерною рисою панславізму в консервативній моделі була його свідомо соціокультурна автаркія та світоглядне протистояння не лише з пангерманізмом, а й із системою загальних європейських цінностей, які й були стрижнем соціального феномену європейського суспільства та європейської моделі консерватизму.

7. Відсутність традицій демократії та лібералізму в суспільно-політичній практиці Російської імперії. Це викликало, з одного боку, появу в різних соціальних станах і верствах ескалації екстремістських теоретичних концепцій та терористичних суспільно-політичних практик, з іншого — призводило до догматичної консервації монархічного традиціоналізму: “Конституційний берег, до якого, здавалося ми плвли, ніхто ще не бачить, навіть у віддалі, а загрози визвольного виру так очевидні, що їх починають бачити навіть “переконані” прихильники конституції” [18, 2], — констатувало монархічне видання “Киевлянин”.

8. Російська монархічна консервативна традиція виключала нігілістичний складник, що мало наслідком активне посилення як негативних (тоталітарних), так і конструктивних структурних елементів державності (його духовно-моральна, історична основа) та нації (національна єдність). При цьому консервативна модель одночасно обмежувала коло маневру, в якому міг би діяти вільний індивід, і де соціальні технології превалювали б над чисто політичними. Консервативна традиція мала свою політичну міфологію, однак при цьому не впадала у крайнощі утопізму подібно до марксистських чи ліберальних учень.

9. Неминучі процеси модернізації сформували суспільний запит на ідеологію націоналізму, в якій серед світоглядних констант були й догмати традиціоналізму та національного консерватизму на тлі інтенсифікації загальносвітових соціально-економічних процесів (капіталізації та соціальної емансипації).

10. Капіталізація виробничих та докорінна трансформація суспільних відносин загалом ніяк не вкладалися у систему консервативних постулатів. Представники російського консерватизму намагалися розв’язати системні бінарні протиріччя у суперечливому ставленні до проблеми співвідношення понять прогресу, модернізації та традиціоналізму. Запозичення передових індустріальних технологій трактувалося ними як системна загроза “споконвічним” цінностям. Прогрес визначався для суспільства як форма впровадження

ліберальних цінностей. Модернізація асоціювалася з динамічною капіталізацією суспільно-економічних відносин [22].

Отже, неоднорідність поглядів, з одного боку, і жорстке догматичне їх обмеження, з іншого — не дали можливості консерваторам створити цільної соціальної програми, яка б відповідала викликам часу.

Таким чином, російський монархічний консерватизм початку ХХ ст. позиціонувався як своєрідна альтернатива поширенню ліберально-демократичних і соціал-демократичних ідей, а також як реакція на орієнтацію та залежність Росії від Європи. Це сприяло формуванню його основних компонентів — антиреволюційності (антилібералізму) та антиєвропеїзму (націоналізму), що, на думку ідеологів консерватизму, було б запорукою забезпечення еволюційної траєкторії розвитку імперії при збереженні основ суспільного буття і національних цінностей за допомогою абсолютизації національної російської історії та визнання розвитку нації як єдиного безальтернативного шляху прогресу.

Одночасно на початку ХХ ст. російський монархічний консерватизм перебував у динаміці варіативних еволюційних змін, однак ці зміни обмежувалися прокрустовим ложем охоронної ідеології. Тому конструкція нової ідеологічної моделі не передбачала ревізії формули “православ’я–самодержавства–народності”, що об’єктивно виштовхувало консерваторів на маргінес спектру суспільно-політичних течій імперії та дискредитувало навіть раціональні їхні пропозиції у царині удосконалення суспільного життя. Поліваріантність поглядів російських консерваторів на перспективи розвитку держави та соціуму не дали можливості створити цільної концепції консерватизму, яка б змогла сконсолідувати суспільство на фундаменті постулатів релігії, основ монархії та констант історичної пам’яті.

Джерела

---

1. Берк Э. Размышления о революции во Франции. Москва: Рудомино, 1993. 90 с.
2. Попов Э. А. Русский консерватизм: идеология и социально-политическая практика [Электронный ресурс]: автореф. дис. ... д-ра филос. наук. Ростов-на-Дону, 2006 // Электронный каталог диссертаций. URL: http://www.dissland.com/catalog/russkiy_konservatizm_ideologiya_i_sotsialno_politicheskaya_praktika.html Назва з екрана. Останній перегляд 7 квітня 2017 р.
3. Филарет, Митрополит Московский. Христианское учение о царской власти и обязанностях верноподданных / Митрополит Филарет Дроздов. Москва: Типо-литография И. Ефимова, 1906. 57 с.
4. Гула Р. В. Російський месанізм та Україна – від монархізму до “Русского мира” // Проблеми політичної історії України. Д., 2012. Вип. 7. С. 191–200.
5. Ретников А. В. Консервативные представления о переустройстве России (конец XIX начало XX веков) : монография. Москва: Готика, 2006. 424 с.
6. Вл. Д. Будущность русских консервативных партий I // Киевлянин. 1906. № 323. 22.11.06. С. 1–2.
7. Санькова С. М. Российская монархия в представлении идеологов государственного национализма // Власть. 2009. № 2. С. 102–105.
8. Бердяев Н. А. Духовный кризис интеллигенции. Статьи по общественной и религиозной философии (1907–9 гг.). Санкт-Петербург: Тип. т-ва “Общественная польза”, 1910. 314 с.

9. *Гула Р. В.* Антисемітизм як складова частина державного патріотизму монархічної ідеології та його прояви у роки першої російської революції 1905–1907 рр. (на сторінках монархічної преси) // Наук. записки Нац. ун-ту “Острозька академія”: Історичні науки. 2013. Вип. 20. С. 142–146.
10. *Гула Р. В.* Історичний, географічний та етнічний аспекти єврейського питання в Російській імперії в редакторській політиці газети “Киевлянин” у 1900–1914 рр. // Гілея. 2013. Вип. 77 (№ 10). С. 92–93.
11. Патриотизм и национализм как факторы российской истории (конец XVIII – 1991 г.): коллективная монография / отв. ред. В. В. Журавлев. Москва: Полит. энциклопедия, 2016. 783 с.
12. *Иловайский Д. И.* Новая история: (сред. курс): в пер. на фр. и нем. яз.: с подроб. подстроч. слов. и прим.: пособие при занятиях новыми яз. в сред. и ст. кл. сред. учеб. заведений и для самообучения. 40-е изд. Москва: Тип. Э. Лиснера и Ю. Романа, 1887. VIII. 371 с.
13. *Твардовская В. А.* Аграрный вопрос в консервативной мысли России в 80-е годы XIX века // Экон. история России XIX–XX в.: современный взгляд / отв. ред. В. А. Виноградов. Москва, 2000. С. 509–523.
14. *Rogger H.* Was There a Russian Fascism? The Union of The Russia People // Journal of Modern History. 1964. № 36 (December). P. 398–415.
15. *Мережковский Д. С.* От Серафима к Распутину [Электронный ресурс] // Русское слово. 1917. 15 апр. URL: <https://project1917.ru/posts/8601##post>
16. *Репников А. В.* Консервативные концепции переустройства России в контексте исторического процесса конца XIX – начала XX вв. [Электронный ресурс]: автореф. ... дис. д-ра ист. наук: спец. 07.00.02. Москва, 2006. // База данных rdocs.exdat.com. URL: <http://rdocs.exdat.com/docs/index-197598.html?page=3>. – Назва з екрана. – Останній переглід 7 квітня 2017 р.
17. *Репников А. В.* Метаморфозы русского консерватизма: от С. С. Уварова до Никиты Михалкова (Русский консерватизм: проблемы, подходы, мнения. “Круглый стол”) // Отечественная история. 2001. № 3. С. 105–109.
18. *Вл. Д.* Будущность русских консервативных партий II // Киевлянин. 1906. № 324. 24.11.06. С. 1–2.
19. *Омельяничук І. В.* Чорносотенні союзи і організації в Києві // Віче. 1997. № 10. С. 141–145.
20. *Меньшиков М. О.* Национальная империя. Москва: Имперская традиция, 2004. 512 с.
21. *Слинько А. А.* Реконструкция будущего: русский классический консерватизм о геополитике // Консерватизм в России и в мире: прошлое и настоящее. Вып. 1. Воронеж: Изд-во ВГУ, 2001. С. 21–25.
22. *Репников А. В.* Размышления о консерватизме // Свободная мысль. 2012. № 11/12. С. 103–116.

Досліджено зміст поняття “консерватизм” та “традиціоналізм” з точки зору визначення пріоритетних напрямів формування монархічної моделі. Російський монархічний консерватизм початку ХХ ст. позиціонувався як своєрідна альтернатива поширенню ліберально-демократичних і соціал-демократичних ідей, а також як реакція на орієнтацію і залежність Росії від Європи.

In the article the conceptual notions of conservatism and its implementation within the Russian monarchical model. The

features of monarchical conservatism functioning on the territory of Ukraine by Russia in 1900–1914 . Disclosed the concept of “conservatism” and “traditionalism” for determining priorities forming the monarchical model. The Russian monarchical conservatism of the early 20th century was positioned as a kind of alternative to the spread of liberal-democratic and social-democratic ideas, as well as a reaction to Russia’s orientation and dependence on Europe.

Рассмотрены концептуальные понятия консерватизма и его реализация в рамках российской монархической модели. Проанализированы особенности функционирования монархического консерватизма на территории российской Украины в 1900–1914 гг. Раскрыт смысл понятия “консерватизм” и “традиционализм” для определения приоритетных направлений формирования монархической модели. Российский монархический консерватизм начала XX в. позиционировался как своеобразная альтернатива распространению либерально-демократических и социал-демократических идей, а также как реакция на ориентацию и зависимость России от Европы.

Надійшла 14 червня 2017 р.